

3. Suffiks-prefikslar yordamida: Yangi soʻz yasashning bu turida oʻzak-negizga bir vaqtning oʻzida ham prefiks, ham suffiks qoʻshish orqali yangi soʻz yasaladi.

Indebtedness - qarzdorlik, qarz summasi - задолженность; сумма долга

Overpricing - qarzlarning oshirilishi - завышение цен

Underestimated price- pasaytirilgan narx - заниженная цена [1:70].

Misollarda ingliz tilidagi ‘-er’ oʻzbek tilidagi ‘-chi’, rus tilidagi ‘-ep’, ‘pre-’ esa ‘muddatdan oldingi’, ‘over-’ ‘oshirilishi’ kabilar bilan ifodalanagan.

Soha mutaxassislari maʼlumki oʻzbek tilida kelishik qoʻshimchalari bilan ifodalanadigan ingliz tilidagi “of” predlogi bilan bogʻlangan birikmalarda aniq artikl “the” ni ishlatish zarur boʻlgan birikmalar bosh soʻzdan soʻng qavs ichida koʻrsatib oʻtilgan.

Masalan: Bank of England (the Bank) - Angliya banki (Angliya Davlat banki) -Английский банк (государственный банк в Англии) [1:9].

Shuningdek, lugʻatda “admission of transportation vehicles” - “transport vositalarini oʻtkazish”, “annual income of physical persons” - “jismoniy shaxslarning yillik daromadi”, “articles of prime necessity” - “zaruriy buyumlar”, “automated system of customs clearance” - “tovarlarni bojxonadagi rasmiylashtirishdan oʻtkazishning avtomatlashtirilgan tizimi”, “Bank of international settlements” - “Xalqaro hisob-kitob banki”, “collection for use of auto station” - “avtotransport toʻxtash joyidan foydalanganlik uchun yigʻim” shu kabi otli va feʼlli birikmalar tayyor holda berilgan. Birikmalarning tayyor holda berilishi shu sohada faoliyat olib boruvchi xodimlar uchun bir qancha qulayliklar yaratadi.

Adabiyotlar

1. Saidov A., Yaxyoyeva D. Inglizcha-oʻzbekcha-ruscha soliq va iqtisodiyot atamaları lugʻati. Davlat soliq qoʻmitasi soliq Akademiyasi. 2008.

2. Oʻzbekiston Respublikasi soliq kodeksi. – T.: 2008.

3. Soliq solish tartibidagi oʻzgarishlar. – T.: 2006-2008.

4. Olimjonov O., Malikov T., Qoraliyev T. Zamonaviy moliya bank atama va iboralarning inglizcha-ruscha-oʻzbekcha ekvivalenti lugʻati. - T.: 1996.

REZYUME. Maqolada A. Saidov, D. Yaxyoyevalarning inglizcha-oʻzbekcha-ruscha soliq va iqtisodiyot atamaları lugʻati tuzilish tamoyillari lingvistik tahlil qilindi, yutuq va kamchiliklarini misollar bilan koʻrsatgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar taqdim qilindi.

РЕЗЮМЕ. В статье лингвистически проанализированы принципы составления англо-узбекско-русского словаря налоговых и экономических терминов А. Саидова, Д. Яхйоевой и представлены рекомендации, направленные на его усовершенствование, показаны его достижения и недостатки на примерах.

SUMMARY. In the article compiling principles of the English-Uzbek-Russian dictionary of tax and economic terms by A. Saidov, D. Yakhayoyeva were linguistically analyzed and recommendations aimed at its improvement were presented, showing its achievements and shortcomings with examples.

СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР– ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫҚ БИРЛИКЛЕРДЕН БИРИ

С.Шынназарова – филология илимлеринин кандидаты, доцент

Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: соматик фразеологизмлар, семантика, эмоциональ ва экспрессив хизмати, эталон, экстралингвистик фактор, миллат ва маданият, кумулятив, лингвомаданиятшунослик.

Ключевые слова: соматические фразеологизмы, семантика, эмоционально-экспрессивная функция, эталон, экстралингвистический фактор, нация и культура, кумулятив, лингвокультурология.

Key words: somatic phraseological units, semantics, emotional and expressive function, standard, extralinguistic factor, nation and culture, cumulative, linguoculturology.

Тилдин имканият көрсеткишлеринен бири – сөз бирликлери. Ал, фразеологизмлер бул халықтың хэм тилдин өткен дәуири, бүгинги күни хэм ертенинен дерек береді. Тил хэм халық мәденияты - бир-бири менен тығыз байланыслы уғым. Халық мәдениятын сәулендиретуғын баслы белгилеринен бири–бул оның тили. Сонлықтан, «халық мәдениятын сәулендиретуғын ең дыққатқа ылайықлы өзгешеликлерден: фразеологизмлер, паремиялар, метафора хэм символлар. Ал, фразеологизмлер, метафоралар, символлардың миллий-мәдени өзіне тәнлиги мәдени коннотатив арқалы кәлиплеседи» [1:111].

Әдетте, лингвомәдени бирликлердин ең баслы ажыралып туратуғын бирликлеринен бири– бул тиллик

Qolaversa, lugʻatda bir qancha predlogli feʼllarni ham uchratishimiz mumkin: To go down - Pasaymoq (narx) - Снижаться (о цене)

To go up – Koʻtarilmoq - Повышаться

Mening fikrimcha, bu kabi feʼllar lugʻat soʻngida alohida jadvalda berilsa yaxshi boʻlardi. Lugʻatda esa predlogli feʼl oʻrniga shu maʼnoni ifodalovchi feʼllar qoʻllanilgani maʼqul. Bu oʻrganuvchidan bu turdagi feʼllarni oʻrganishda alohida diqqatni talab qiladi.

Ikki komponentli birikmalardan unumli foydalanilgan.

Masalan: Cash - naqd pul - наличность

Cash balance - kassa qoldigʻi - остаток кассы

Cash payment - naqd pul bilan toʻlash - платеж наличными [1:12].

Bu turdagi birikmalarning ikkala komponentlari ham umumisteʼmoldagi soʻzlar boʻlib, ular orqali yangi maʼnoli birikma paydo boʻladi.

Kuzatishlarimga tayanib shularni qoʻshimcha qilishim mumkinki lugʻatda berilgan soʻzlarining turkumi koʻrsatib oʻtilsa (avoid (v), actual (adj), advice (n) shaklida), soʻzlarning halqaro fonetik transkripsiya asosida transkripsiyasi va urgʻusi (adviser [ədˈvaɪzə] shaklida) haqida maʼlumot berib oʻtilsa yaxshiroq boʻlgan boʻlardi.

Izlanishlarim natijasida, ona tilimiz va ingliz, rus tillari iqtisodiy atamalarga boy ekanligi, iqtisod sohasidagi turli xil neologizm va atamalar bilan tanishdim.

Xulosa qilib aytganda, A.Saidov va D.Yaxyoyevalarning ushbu uch tilli inglizcha-oʻzbekcha-ruscha soliq va iqtisodiyot atamaları lugʻati foydalanuvchilar uchun qulay va soʻzlarni oʻrganishda samarali xizmat qiladi deb oʻylayman.

белгиниң мәнис хэм мазмунның бир-бирин толықтырыуынан, әсиресе өз курамында мәдений информациялық (хабардың) оның көзге тасланыуы.

Д.Худайбергенова лингвокультурология терминлериниң улыўма түсиндирме сөзлигинде лингвомәдений бирликлерге: «Фразеологизмлер, эталонлар, семантикалық белгилер (нышан), метафоралар, уксатыўлар, сөйлеўдеги этикетлер, үрп-әдет хэм дәстүрге байланыслы сөзлер, жумбақлар, вариантлық лексика, лакуналар, прецедент бирликлер хэм т.б.» [2:7] киргизеди.

Жәмийеттиң ең баслы ядросы, тулғасы есапланған инсан концептин фразеология арқалы сүўретлеў, олардың ишинде соматикалық фразеологизмлер тийкарында

үйрениў – бул мәселеге жаңаша қараўға хэм қатнас жасаўға бағдарлайды.

Фразеологизмлер миллий тилдиң ең тийкарғы бирликлери ғана болып саналмай, ал соның менен бирге, халықтың тутас, узақ тарийхый дәўирлериниң де қәдириятлық бахаға ийе жемиси.

Е.М.Верещагин хэм В.Г.Костомаровтың көрсе-тиўинше, фразеологизмлер тилдиң баска бирликлери-нен еки түрли хызметти атқарыўы менен парькланады. «*Кумулятив хызмети* – фразеологиялық бирликлер дизимге алыўшы, жазып қалдыратуғын курал. Олар үлкен көлемдеги хабарды сақлаў хэм жеткерип беріў имканиятына ийе. *Директив хызмети* – тәжирийбениң пайда етиў себебин түсиндиреди. Сондай-ақ, адамлардың минез-кулқын тәртипке салыў куралы сыпатында хызмет етеди. Сөйлеўши тийкарынан, белгили дәреже-де тәсир өткереди. Оның минез-кулқын өзгертириўге хәрекет етеди» [3:97].

Бүгинги күн тил илиминде пүткил әлемның тиллик көринисин жүзеге келтиретуғын ызамлылықларын бир тутас түрде үйренетуғын бағдарлар пайда болды.

Атап айтқанда, бас, көз, қол, мурын, аяқ, жүрек, баўыр, ишек, бармақ, мойын, жулын хэм тағы басқа да сөзлердиң қатнасыўында келиўи соматикалық фразеологизмлердиң қатарын курайды.

Соматикалық фразеологизмлердиң жүзеге келиўинде ең дәслеп этнолингвистикалық факторлар белгили хызметти атқарады. Себеби, фразеологизмлерде халықтың миллий өзгешелик белгилери өз көринисине ийе. Сонлықтан да, соматикалық фразеологизмлерди, әсиресе оның лингвомәдений тәрели бәркулла илим-пазлардың дыққатын тартып келген.

III.Сафаров тилдиң менталлық, яғный жәмийет, миллет, жәмәт яки жеке адамның тарийхый қәлиплескен ойлаў дәрежеси, руўхый искерлиги хэм социаллық шараятларда қәлиплескен ақыл қәбилети бойынша хызмети ҳаққында бахалы пикирлерди билдиреди. «Биз әлемди этирапымыздағы нәрсе-хәдийселерди аңлаў арқалы билемиз, бирақ бул нәрсе-қубылысларды тәжирийбемизден өткеріў, сезиўге дәслеп, заман хэм мөкан концептлери арқалы кирисемиз. Мысалы, Мексикада Микстен қәўими тилинде таўдың төесине шыққан адам – таў басындағы адам, терек шакасындағы адам – теректин қасына отырды, гилемнің үстинде отырған бала – гилем жүзинен орын алды деп аталады. Бул мөкан мүнәсибетлериниң сүўретлениўинде инсан геўдеси нышан ўазыйпасын атқарыўынан дерек береді. Инсан геўдесиниң көз, жүз, маңлай, бас, көкирек, қол сыяқлы ағзалардың локотив атамалар ушын таяныш дерек хызметин атқарады» [4:219].

Демек, тил – әлем, адамзат, мәденият, инсан ой-пикири – бул өз ара байланыс хэм тутаслықтағы уғым. Бир аймақта узақ жыллардан берли жасап атырған этнос (миллет)тиң бир тилде сөйлеўи, үрп-әдет, дәстүр хэм қәдириятларының ортақлығы, олардың сана-сезиминде соматикалық фразеологизмлердиң директив хэм кумулятивлик хызметлериниң де бирдейликке ийе болыўы, усы бирликлер этирапындағы түсиниклердиң хәммеге бирдей, бирдейликте таныс болыўы менен де парькланады. Демек, тил илиминде инсан мәселеси, өз ара қарым қатнаста ең тийкарғы тулға болған адамды үйрениў, бул тилди үйрениў түсинигин аңлатады. Тил илиминде антропоцентризм – ең баслы орынға тилден пайдаланыўшыны, яғный адамды қояды. Солай екен, антропоцентристлик парадигманың негизинде лингво-психология, когнитив лингвистика, лингвомәденияттаньў сыяқлы илимнің жаңа тараўлары өз жөнелислерине ийе болды. Соматикалық фразеологизмлерде де экспрессивлик, эмотивлик, бахалаўшылық хызметлери болғанлықтан олар өз сағасын мәдений-миллий спецификадан алады деп бахалаў мүмкин. Сонлықтан, соматикалық фразеологизмлердиң жүзеге келиўи, өмир

сүриўинде миллийлик сыпаты басым болып есапланады.

Дерлик фразеологизмлердиң басым көпшилиги адамның дүньядағы, этирапындағы қубылысларға өз қатнасын, реакциясын, көзқарасын образлы түрде баянлаўға хызмет етеди. Бунда тек ғана фразеологизмлер курамында соматизмлер қатнасып ғана қоймастан, ал вербал емес бирликлер арқалы белгили мәнилер аңлатылады. Бунда да хәмме халықтың миллий сана-сезими көзге тасланады. Мысалы, қолды көксине қойыў адамның усы тақылеттеги хәрекетин аңлатыў менен бирге, хұрмет-иззетти де билдиреди. Еки қолы жағасында – қорқыў, шүкиршилик етип отырыў сыяқлы мәнилерди билдиреди. Демек, усы сыяқлы дене мүшелери қатнасуғын ым-ишара хәрекетлери яғный, вербал емес бирликлер, ўақыттың өтиўи менен вербаллық хызметке көшкен. Қәлеген халықтың миллий-мәдений қарасларын аңлатыўда адамның дене мүшелери менен келген фразеологизмлер белгили салмаққа ийе. Мысалы, хинд халқында «мурын» сөзи белгили адамға қатнаслы хұрмет, оның келешеги, шырайы, келеси ўақыттағы искерлигине хұрмет пенен қараўды аңлатады. Сонлықтан, «мурын» сөзи менен келген фраземалар унамлы эмоциональ-экспрессив отенканы билдиреди. Ал, «тис» болса хиндлерде унамсыз эмоциональ өзгешеликти билдиреди [5].

Қайсы тилди алып қарамайық, соматикалық фразеологизмлер фразеологиялық бирликлер курамында саны жағынан көп.

Инглиз тилинде 40 тан аслам адам (хайўан) органдары менен байланыслы жүдә көплеген фразеологизмлер бар екенлиги көрсетиледи [6:55]. А.Исаев ески түркий жазба естеликлеринде ушырасатуғын тил, бас, көз, қол соматизмлерин анализлеп, солардан қол, дил (кеўил) соматикалық бирликлерден фразеологизмлерди жасаўда оғада өнимсиз екенлигин айтады [7:197].

Солай екен, түркий халықларда миллий қарасларына байланыслы ҳалда соматикалық фразеологизмлердиң қолланылыў муғдары да түрлише. Әсиресе, қарақалпақ тилинде *бас* доминантлы фразеологизмлер – 219, *бет* – 97, *жүрек* – 110, *көз* – 300, *қол* – 147, *тил* – 79, *аўыз* – 200 ден артық соматикалық фразеологизмлерди жасаўда қатнасады. Бул сан көрсеткишлери турақласқан сыпатқа ийе емес, себеби тил, жәмийет өзгеристе екен, ол бәркулла, үзликсиз усы сыяқлы бирликлер менен толығып, кеңейип барады. Себеби, инсан менен байланыслы ҳәр қандай турмыслық хәдийсе тилде өз көринисин табады. Тил хэм мәденият түсинигинде баслы тулға – бул адам. Адам барлық турмыслық өзи сезинген, аңлаған қубылысларды өз денеси менен байланыслы ҳалда, дене мүшелериниң хызметлери – көз – көриў, қулақ еситиў, жүрек, баўыр, - ишлей сезиниў, бас – адамның барлық хәрекетлерин басқарыўшы, қадағалаўшы дене мүшеси екенлигин түсинип жеткен ҳалда өз қатнасарын да фразеологизмлер курамында сәўлелендиреди.

Лингвомәденияттаньў бойынша арнаўлы мийнетинде Айбарша Ислам тилдиң концептуаллық анализи, символлар, этномәдений белгилери ҳаққында: «парсы тилинен кирген пешене» (парсыша: пишани) сөзи 1. Маңлай; 2. Тәғдирди билдиреди. Халықтың дүньятаныўында *пешанасына* // *маңлайына жазылған* фразеологизми халықтың миллий дүньятаныўында: маңлай – бахыт қонатуғын жер, сонлықтан қазақ халқында оны жабыўға болмайды деген түсиник бар. *Маңлайының ырысы бес ели, маңлайына питкен* – фразеологизмлери бахытты, ал, маңлайы сор (дузлы), маңлайына тас тийиў дизбеклеринде бахытсызлық та маңлайға орнала-сады деп түсиндириледі» [8:81] деп пикир жүргизиледи. Қарақалпақ халқының да маңлай//пешене мүшелери менен қатнаслы болған түсиниклери де усы мазмунды береді.

Тилдің фразеологиялық қоры, солардан соматизмлік фразеологизмлер де лингвокультурологияның курам бөлеклерінен болып табылады. Бул хақында Ш.Абдиназимов хэм Х.Толыбаев: «Тилдің фразеологиялық байлығы халық менталитеті, мәдениеті жөнінде бай мағлыұматларды усынады. Оларда халықтың тарихы, миф, үрп-әдетлер, мәресим хэм руўхыйлығы туўралы көз қараслары өзгермей сақланған болады» [9:64].

Демек, соматикалық фразеологизмлер де эталонлар, паремиялар, стереотиплер, символлар, метафоралар, образлар, ригуаллардың қаратында лингвокультурологияның предмети болып саналады. Сондай-ақ, бул мийнетте И.Юсуповтың қосық қатарларындағы фразеологизмлерден адам мүшелеріне байланыссы соматикалық фразеологизмлерден айырымларын қарақалпақ халқының миллий дәстүрлеріне байланыссы лингвокультуремалар деп көрсетеді. Мысалы: *Ауыз тийиу* фразеологизми – нан, аўқаттың шетінен аўыз тийиу хэм қонақ, мийман болыу мәнісін билдириуи, *диз шөгиу* – фразеологизми арқалы халықтың мың жыллық ядында сақланып қиятырған патша хэм ханлардың алдында диз шөгип арзын айтыуы, *ғарға тамыр* – фразеологизмде түркий халықларының туўысқанлығының тереңлиги, ал

белине белбеу буўыу – фразеологизмде ғаррыларға шапан жабыу хұрметлеу түсиниги менен бирге оларға қолқанат болыу, жәрдем бериу семалары жәмленгенлигин көрсетеді. Хақыйқатында да, бул фразеологизмлерде қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет дәстүрлері, қадириятлары, сана-сезими өз көринисине ийе. Бул сыяқлы миллий мәдениетіміз, халықтың диний исе-нимлері менен байланыссы болған соматикалық фразеологизмлерден көппе мысаллар келтириуіге болады. «*Аузын жаман жерден тескен*–ретсиз сөйлейди, пәтиұасыз» [10:20] деп берілген түсиникте тек қарақалпақ халқының емес, ал улыұма мұсылман халықларының көзқарасларындағы улыұмалықты көриу мүмкин. Себеби, адам баласы, оның мүшелері жаратыушы тәрепинен жаратылғанлығы, адам аузының өз орнында емес, ал орны басқа жерден жаратылды деген пикирде оның орынсыз, уятсыз сөзлерди сөйлеу жағдайы нәзерде тутылған.

Жуұмақлап айтқанда, демек хәр қандай халыққа, миллетке тән болған миллий-мәдениеті өзгешеликлер, ең дәслеп сөзлерде сәулеленеді. Ал, белгили түсиникти аңлататуғын сөзлер, фразеологизмлер тил ийелері санасында қәлиплескен түсиниклердің ең зәрүр, әхмийетли тәрептерін көрсете алыу имканиятына ийе.

Әдебиетлар

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. (Учебное пособие). – М.: 2001. – С. 111.
2. Худайбергенова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: 2015. 7-6.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 3-изд. – М.: 1983. – С. 97.
4. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. – Т.: «Bayoz», 2015, 219-б.
5. Просад Гопал Нандан. Фразеологизмы модели «Глагол - существительное» называющее части тела, связанные с деятельностью и состоянием человека: Автореф. дис. ... канд. наук. – М.: 1978.
6. Исаев М.И. О классификации фразеологических единиц. // в сб. Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей. – Баку: 1963.
7. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – Т.: 1976. –С. 197.
8. Айбарша Ислам. Лингвомәдениеттану: Тіл және мәдениет контекстінде. – Алматы: Астана: 2004. 81-б.
9. Абдиназимов Ш., Толыбаев К. Лингвокультурология. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2020. 64-б.
10. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018. 20-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ тилиндағы соматик фразеологизмлер таҳлил қилинған. Эталонлар, лингвокультуремалар, метафоралар ва фразеологизмларнинг лингвокультурологик бирлик эканлиги илмий далилланған. Фразеологизмларнинг тиллик хизматлари ҳақида илмий хулосалари берилған.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется соматическая фразеология в каракалпакском языке. Научно доказано, что эталоны, лингвокультуремы, метафоры и фразеологизмы являются лингвокультурологическими единицами. Приводятся научные выводы о лингвистической функции фразеологизмов.

SUMMARY. The article analyzes somatic phraseology in the Karakalpak language. It has been scientifically proven that etalon, linguocultures, metaphors and phraseological units are linguoculturological units. Scientific conclusions about the linguistic functions of phraseological units are given.

Ўқибаттану

МЕТАФОРИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЗВАНИЙ ЖИВОТНЫХ И ПТИЦ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ Т.КАИПБЕРГЕНОВА

Г.Р.Абдалиева – кандидат филологических наук, доцент

Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хорезми

Таянч сўзлар: бадий матн, метафора, метафорик эпитет, образлилик, ёзувчининг лингво-ижодий фаолияти.

Ключевые слова: художественный текст, метафора, метафорический эпитет, образность, лингвокреативная деятельность писателя.

Key words: literary text, metaphor, metaphorical epithet, figurativeness, linguo-creative activity of the writer.

Широко используется в художественных и публицистических текстах такое образное средство, как метафора. Она является одним из конструктивных элементов художественного текста, образно оттеняющим наиболее существенное и важное. Известный российский лингвист А.И.Ефимов считал, что образность речи создается благодаря тому, что в смысловой структуре метафоры лежит элемент сравнения и сопоставления. Сравнение при изображении сопоставляет что – то с чем-то на основании общности признаков одного предмета с другим.

Если сравнение при изображении сопоставляет предметы на основании общности их признаков, то в метафоре содержится «внутреннее сопоставление», но не называются субъект и объект сравнения. Метафора многопланова в смысловом отношении, так как здесь

проявляется совмещение и взаимодействие семантики разных слов, разных предметов.

Метафора не называется, а главным образом характеризует. Причина этого в том, что в процессе метафоризации в основном усиливаются качественные признаки. Поэтому метафорические значения обладают яркой выразительностью.

Метафорическое употребление речевых средств наблюдается в разных сферах, но преимущественно в художественной речи. В публицистике метафоризация также имеет место.

Процесс метафоризации, согласно мнению А.И.Ефимова, исторически развивающаяся и изменяющаяся категория [2].

В лингвистике принято различать общенародную метафоризацию и индивидуально-авторскую. Общена-